

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАННЯ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ ОСОБИСТОЇ ВЛАСНОСТІ

В статті аналізуються особливості пізнання молодшими школярами економічних цінностей в системі особистої власності. Аналізуються основні тенденції ускладнення соціально-економічного простору молодшого школяра.

Ключові слова: економічна культура особистості, соціальні норми, особистість молодшого школяра, соціально-психологічний простір, соціальне пізнання, особиста власність.

Актуальність дослідження. Сьогодні, в умовах поглиблення фінансово-економічної кризи великий науковий і практичний інтерес становить вивчення тенденцій, яких набуває процес розвитку економічної культури українців. Йдеться про зміни у пізнанні, оцінюванні та готовності діяти тим чи іншим чином, щонайперше, у просторі тих взаємин, які лежать в основі будь-якої економіки – «моє-твоє», «моє-чуже», «моє-наше» - відносин власності. Особливо важливими постають питання формування основ економічної культури підростаючих поколінь, економічна соціалізація яких сьогодні протікає переважно в непередбачуваних, стихійних умовах. Найбільш організованого, цілеспрямованого характеру цей процес, на нашу думку, може набувати в умовах шкільного виховання. Але навряд чи значну частку в ньому становить економіко-психологічний аспект. Принаймні про це свідчать результати проведеної у 2014 році психологічної експертизи підручників співробітниками Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Так, нами констатований незадовільний рівень орієнтованості підручників для загальноосвітніх навчальних закладів на формування в учнів підприємницької компетентності як основного показника економічної соціалізованості особистості в ринковій економіці.

На наш погляд, особливо гостро стоїть питання становлення економічної культури особистості ще за відсутності досвіду регулярних економічних відносин, зокрема, на початковому етапі шкільного навчання.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Загалом, проблемі психологічних засад становлення різних аспектів суто економічної культури особистості присвячено невелика кількість праць [3;6;13]. Тим більш проблематичним видається аналіз особливостей цього процесу в молодшому шкільному віці, оскільки науковий доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників переважно стосувався питань економічної соціалізації особистості підлітка [1-4], старшокласника [8; 18; 19], студента [5-7; 17-19]. Щоправда, слід констатувати існування праць психологів, в яких висвітлено результати вивчення окремих складових економічної свідомості учнів [2;3;5;7-10;12-13;15;21;22], сфокусовані переважно на її монетарному аспекті (на ставленні до кишенькових грошей та їх соціалізуючій ролі). Але монетарна соціалізація – це тільки одна з складових процесу становлення економічної культури дитини. Оскільки останній протікає у більш широкому контексті – у відносинах власності [4-6;8-10;12-17], – то важливим для розуміння багатьох його закономірностей є вивчення особливостей становлення окремих складових економічної культури учнів у просторі відносин особистої власності, розглянутих щонайперше на матеріалах молодшого шкільного віку.

Метою даної статті є висвітлення результатів аналізу особливостей пізнання молодшими школярами відносин особистої власності.

Виклад основного матеріалу. У сучасних соціально-економічних умовах особлива роль відводиться шкільній освіті, покликаній сформувати в учнів основи економічної культури : систему економічних знань, навичок ефективної економічної поведінки в умовах ринку, позитивне ставлення до себе та інших як до повноправних суб'єктів ринкових відносин. Усе це, сформоване системно в ході навчання у школі, може стати вагомим психологічним ресурсом для гармонійної адаптації учнівської молоді до

реальних умов вітчизняної економіки не колись, в дорослому житті, а вже сьогодні у їх повсякденній практиці споживання, обміну, підприємництва тощо. Безсумнівно, це сприятиме створенню передумов для професійного самовизначення, професіоналізації та ефективною практичною діяльністю, - загалом має стати могутнім базисом для формування економічно зрілої особистості.

Шкільна система виховання і навчання є однією з провідних інституціалізованих форм впливу, в тому числі, на економічне дорослішання особистості учня. По-суті, зі вступом до школи дитині відкриваються більш широкі можливості для набуття суспільно необхідних якостей. Дитина включається у більш складну (порівняно з сім'єю та дошкільними закладами виховання) систему соціалізації. Загальноосвітня школа стає для дитини наступним важливим регулятивно - символічним простором економічної культури [10]. Це не тільки місце, де навчають певним соціально потрібним чи соціально престижним навичкам суб'єкта господарювання, надаючи умови для формування стандартного для епохи набір необхідних економічних знань. Вона ще є простором таких соціальних відносин школяра, в яких акцент зсувається з сфери приватної (як це мало місце в сім'ї) на сферу громадську, більш формалізовану і набагато чіткіше структуровану. Школа, ті норми і правила, на яких вона наполягає, - це завжди корелят публічних соціокультурних пріоритетів [10, 190-191].

На основі філософського підходу в трактуванні культури [11-13], структурно-функціональної концепції економічної соціалізації особистості [5; 6; 8; 12-13], інтеріндивідуального [5; 6; 8; 12] та системного підходів до становлення економічної культури особистості [5; 6; 12; 13], а також концепції психологічного ставлення [5; 6; 9; 10; 12; 13] нами розроблена концептуальна модель становлення економічної культури школярів у системі особистої власності, на яку ми спиратимемось у подальших міркуваннях. Згідно з останньою, в молодшому шкільному віці продовжують оформлятися психологічні основи економічної культури дитини. На рівні особистості вони

виражаються у тих психолого-економічних якостях, що формуються в процесі інтеріоризації дитиною економічних цінностей, норм, якими керуються дорослі у економічних відносинах, і які імпліцитно несуть в собі нормативний образ «людини економічної» [6]. Саме з культури відносин між дорослими з приводу розподілу обмежених матеріальних та духовних ресурсів дитина черпає найбільш ефективні, отже найадаптивніші взірці економічної поведінки.

Із вступом до школи та розширенням соціального оточення дитини вона вчиться вибудовувати публічні відносини, основним регулятором яких стають соціальні норми і правила, прийняті в шкільній спільноті. Це становить духовну силу людини, яка є необхідною передумовою, основою, внутрішньою умовою етичного ставлення Людини до Людини [18]. Отже, саме етичний план відносин обміну, розподілу, привласнення-відчуження благ є важливим для формування основ економічної культури дитини. У цьому контексті розглянемо, як співвіднесені з моральними нормами особливості пізнання молодшими школярами особистої власності - особистих благ, себе та інших як суб'єктів привласнення останніх.

При цьому під особистою власністю розуміємо відносини між людьми з приводу розподілу обмежених життєвих благ, що особисто притаманні, належні виключно одному суб'єктові – їх власникові, - та здатні задовольняти його матеріальні й духовні потреби. Особиста власність обґрунтовується нами [6; 15] як система відносин привласнення-відчуження суб'єктами певних життєвих благ, в результаті чого останні набувають статусу об'єкта безумовного особистого моноволодіння. Це означає, що привласнене благо особистість на цілковито законних засадах називає «своїм», ним володіє і самостійно приймає рішення про його подальшу «долю»: щодо користування та розпорядження ним. Саме у відносинах «моє-чисть», на нашу думку, формуються основи економічної культури дитини. Цей процес відбувається у ході реалізації економічних ролей та апробації

школярами різних способів оперування особистим майном, продуктами своєї творчої діяльності, власними витівками, за реалізації авторства власних ідей.

Пізнавальний (когнітивний) компонент економічної культури молодшого школяра розвивається в ході всебічного пізнання ним відносин споживання. Відбувається ускладнення уявлень про особисте та чуже майно (зокрема, свої і чийсь творчі, навчальні досягнення), подальший розвиток уявлень про межі свого-чужого, про себе та інших як учасників відносин праці у ширшій за сім'ю соціальній спільності – у класі чи школі; як учасників споживчих відносин (в цьому віці дитина набуває самостійності як учасник купівлі-продажу товарів у магазинах чи послуг у сфері освіти, в тому числі позашкільної, та у сфері обслуговування). Економічні уявлення розвиваються і через опосередковане пізнання відносин, у які включені дорослі в сім'ї: у виробництво, підприємництво, інвестування, благодійництво, сплата податків. У цьому плані для молодшого школяра характерне формування елементарних знань про особисте майно, в першу чергу, про кишенькові гроші (їх призначення, витрати, збереження, уявлення про знижки, прибутки і борги). Проаналізуємо результати пізнання молодшими школярами економічних цінностей в системі особистої власності. При цьому індикатором пізнання обґрунтована нами співвіднесена з етичними цінностями когнітивна складність образу особистої власності, уявлень про особисте та чуже майно, ідеї; про себе та інших як учасників відносин споживання, праці, купівлі-продажу, виробництва, підприємництва, інвестування, благодійницької діяльності. Опитування проводилось у 2013-2014 рр. у ЗШ № 329 та 274 у м. Києві. У опитуванні взяли участь 80 учнів 3-4-х класів (віком 9-11 років – молодші школярі).

Аналіз відповідей на питання «що в своєму житті ти називаєш особисто своїм, про що можеш сказати: «це - моє»?» показав, що в описах особистого майна переважає перелік матеріальних речей (254 характеристики), представлених в основному предметами повсякденного вжитку (шкільне приладдя й книги – 85 характеристик, предмети побуту, як-то стіл, стілець,

шафа, чашка – 51, іграшки, в т.ч. ігрові приставки – 40). Виявлені в описах і згадування про соціальні зв'язки з іншими, серед яких переважно домашні улюбленці - 20. Особливістю образу особистої власності для молодшого віку є те, що в образі «моє» в даній вибірці серед об'єктів, що символізують економічні відносини, названо лише 38 згадувань (переважно нерухомість - квартира, кімната, дім, сад). Це спонукало нас до уточнення, чи насправді особисте майно і сам його господар в уявленнях молодшого школяра мало пов'язані з економічними категоріями.

Тому наступним запитанням передбачалось більш точно з'ясувати, чи пов'язані уявлення про особисту власність з господарською діяльністю людини. Економічний контекст був заданий у наступній інструкції: «Уяви собі казкового героя, який живе у світі, веде своє господарство і про який говорить «це мій світ». Напиши, з чого складається світ нашого героя, про що він каже «це моє»?». Відповіді показали, що такий зв'язок існує: в описах дітей з'явилися економічні категорії. Так, образ особистої власності школяра в контексті господарської діяльності виявився більш складним порівняно з образом «особисто моє». У молодшому шкільному віці цей образ конституюється більшою кількістю категорій, які ми відносимо до економічних. Так, на високому рівні статистичної значущості виявилось, що пізнання світу економічних відносин тісно пов'язане з формуванням в свідомості дитини таких категорій, як 1) *світ матеріальних речей* (складові власного тіла як втілення власної тілесності і фізичного потенціалу ($p \leq 0,001$), складові живої природи ($p \leq 0,001$), нежива природа, склад, обсяг та протяжність природних об'єктів як втілення власної територіальності ($p \leq 0,01$), «друга природа» як створені людством матеріальні об'єкти в тому числі й економічні блага (різні види нерухомого й рухомого майна, гроші ($p \leq 0,01$) та коштовності ($p \leq 0,05$)), 2) *свій внутрішній світ* (розширення соціально-економічного простору (зростання соціально-психологічних зв'язків з найближчим оточенням через ідентифікацію з сім'єю, друзями, родиною ($p \leq 0,001$), сусідами, школою ($p \leq 0,01$)), його ускладнення за

рахунок пізнання в загальних рисах окремих категорій трудових (робота при $p \leq 0,01$, «забезпечення»), фінансових та інвестиційних (банк, $p \leq 0,01$), виробничих/підприємницьких (бізнес, власний ресторан, власний магазин, власний готель, приватна ділянка землі, при $p \leq 0,01$) відносин; усвідомлення власних здібностей та талантів, цінностей (через ідентифікацію з особистістю, усвідомлення власних досягнень та здобутків, здоров'я як цінності ($p \leq 0,01$)), пізнання окремих психічних процесів та ресурсів (розум, сила, знання ($p \leq 0,01$), освіта ($p \leq 0,01$)), усвідомлення окремих позитивних моральних якостей (доброти ($p \leq 0,001$), відваги, щедрості ($p \leq 0,01$), турботливості ($p \leq 0,05$)).

З метою з'ясувати більш детально, як пов'язане пізнання молодших школярів особистої власності з окремими видами економічних відносин (споживання, трудовими, благодійництво чи фінансування/інвестування), ми попросили виконати таке завдання: «Покажіть, які з тих речей, що казковий герой назвав би «особисто своїми», обов'язково йому знадобилися б (1) в магазині, щоб купити щось, (2) у школі, щоб там успішно навчатись, (3) в кінотеатрі, щоб подивитись фільм, (4) для допомоги бідним або стареньким людям, чи покинутим тваринам, (5) на майбутній роботі, (6) у банку, щоб зберегти і накопичити гроші. Для цього потрібно з'єднати стрілками потрібні речі з відповідними записами у кубиках. Звісно, що одна й та ж річ може знадобитись героєві в кількох випадках, тоді від неї буде йти кілька стрілок. Якщо потрібно, то можна дописати додаткові речі».

Виявилось, що для *відносин споживання* товарів (у магазині), а також розважальних послуг (в кінотеатрі) потрібні гроші, гаманці (75 характеристик), батьки (51 характеристика), одяг (9 характеристик), телефон (34 характеристики).

У школі (*споживання освітніх послуг*) потрібні знання, «думки» (7 характеристик), домашнє завдання, зроблені уроки, освіта (43 характеристики), шкільне приладдя (168 характеристик), їжа (бутерброди, цукерки, вода – 147 характеристик), гроші (названі суми 10 грн., 20 грн.),

парти чи столи (76 характеристик). Отже, споживчі відносини молодші школярі уявляють адекватно: споживання товарів та розважальних послуг опосередковане у їхніх уявленнях грішми. Можемо припускати, що через усвідомлення своєї фінансової несаможитності діти потребують і підтримки дорослих у реалізації ролі споживача. Побіжно це підтверджується й тим, що в отриманні освітніх послуг дитина не потребує присутності родичів. Зате уявляє собі, що в ході навчання вона оперує знаннями.

Для *інвестиційних/фінансових відносин* (банк) потрібні батьки (92 характеристики), гроші (50 характеристик), одяг, взуття. Те, що участі батьків діти потребують у здійсненні банківських операцій, свідчить про їх загалом адекватну оцінку своєї некомпетентності і несаможитності у прийнятті фінансових рішень. З іншого боку, діти й усвідомлюють, що основним інструментом у таких операціях є гроші.

Майбутні трудові відносини молодші школярі уявляють собі досить конкретно як такі, що пов'язані з комфортно влаштованим робочим місцем (кабінет – 45, комп'ютер, планшет – 136, телефон – 89, їжа (бутерброди, вода – 129), канцелярське приладдя (ручки, папір, олівці) - 167, електронні книги – 5, одяг, взуття – 73, «квіти, щоб пахло в кабінеті» - 7, зарплатня - 3). Отже, трудові відносини молодші школярі уявляють досить буквально, пов'язуючи їх переважно з організацією робочого місця. Мала кількість зв'язків з грішми (зарплатнею) та іншими економічними благами вказує на те, що діти поки що мало усвідомлюють сутність, сенс трудових стосунків.

Благодійництво в уявленнях молодших школярів найбільшою мірою серед інших відносин власності опосередковане позитивно-моральнісними і дієвими (сказали б, вчинковими) характеристиками. Так, дітям знадобились турботливі дії («забрав би додому», «нагодував би», «дав би їсти», «купив би щось»), любов (до тварин) - 54, гроші - 87, їжа – 76, одяг – 35 характеристик відповідно.

На питання «Хто наш герой у майбутньому?» більшість опитаних (92%) називала різні професії, переважно пов'язані з найманою працею.

Невелика кількість (9%) опитаних дітей назвали професії бізнесмена, співака з своєю групою, «свою справу». Результати свідчать про те, що дитячі проєкції планів по зайнятості в майбутньому є цілком адекватними, оскільки майже всі вони вже в молодшому шкільному віці орієнтуються на вимоги економічної ролі працівника (в усякому разі, не утриманця) – суб'єкта матеріального самозабезпечення. Особливістю таких орієнтацій є переважання ідентифікацій з найманим працівником.

Таким чином, в уявленнях молодших школярів особиста власність представлена переважно матеріальними об'єктами особистого володіння. Серед них переважають ті речі, які діти напряду не пов'язують з економічними відносинами. Економічні характеристики (гроші, інші матеріальні цінності, знання, освіта) в образі «особисто моє» з'являються в умовах рефлексії дітьми особистої власності у конкретному економічному контексті. Це свідчить про те, що зв'язок особистої власності з економічними ціннісними орієнтаціями опосередкований економічним контекстом. Відносини, що передбачають добровільне відчуження дитиною свого майна на користь інших (благодійництво), прямо пов'язані з позитивними моральними цінностями добра, турботи, піклування.

Висновки. Проаналізовано особливості пізнання молодшими школярами економічних цінностей в системі особистої власності. Показано, що образ особистої власності молодшого школяра в контексті господарської діяльності є більш складним порівняно з образом особистих благ. Цей образ конституюється більшою кількістю категорій, які ми відносимо до економічних: світ матеріальних речей, «друга природа», внутрішній світ дитини. Показано, що зв'язок пізнання молодшими школярами особистої власності з економічними ціннісними орієнтаціями опосередкований економічним контекстом.

Виявлено, що соціально-економічний простір молодшого школяра ускладнюється завдяки пізнанню в загальних рисах окремих категорій трудових, фінансових та інвестиційних, виробничих/підприємницьких

відносин; усвідомленню власних здібностей та талантів; пізнанню окремих особистих психічних ресурсів, усвідомленню моральних якостей, пов'язаних з реалізацією отриманням соціальної підтримки.

Дослідження особливостей уявлень молодших школярів про особисту власність відкриває перспективи вивчення психологічних закономірностей становлення когнітивного компоненту економічної культури учнів молодшого шкільного віку. До того ж започатковується напрямок досліджень в економічній психології, що пов'язаний з виявленням основних тенденцій у пізнанні особистої та інших форм власності, у змінах соціально-економічного простору школяра в процесі його економічної соціалізації принаймні від молодшого до старшого шкільного віку.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г. М. Авер'янова, Н. М. Дембицька, В. В. Москаленко. - К. : "ППП", 2005. - 307 с.
2. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации / А. В. Бояринцева // Педагогика. – 1994. – №4. – С. 15 – 16.
3. Буренина С. Ю. Влияние денег на процессы социализации современных подростков : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / С. Ю. Буренина. – СПб, 2000. – 14 с.
4. Годфри Дж. Как научить ребенка обращаться с деньгами / Джолайн Годфри; Пер.с англ. - М.: Издательство «Добрая книга», 2006. – 224 с.
5. Дембицька Н.М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації української молоді (початок) / Н.М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С.49-59.
6. Економічна соціалізація молоді: соціально - психологічний аспект : наукове видання / [Білоконь І. В., Дембицька Н. М., Зубіашвілі І. К. та ін.];

заг. ред. В.В. Москаленко. - К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. - 336 с.

7. Журавлева Н.А. Динамика ценностных ориентаций учащейся молодежи в изменяющихся социально-экономических условиях // Экономическая психология в России и Беларуси : Сб.науч.работ / Под ред. А.Л.Журавлева и В.А.Поликарповой – Минск : Экономпресс, 2007. – С. 89 – 115.

8. Зубіашвілі І. К. Економічна соціалізація як психологічна проблема. / І.К.Зубіашвілі // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / заг.ред.Максимеко С.Д. – Т. XI, част. 1. – К. : Гнозис, 2009. – С. 153-163.

9. Карнышев А.Д. Психология собственности как область исследований в экономической психологии /А.Д.Карнышев // Проблемы экономической психологии. Том 1 / Отв. ред. А.Л.Журавлев, А.Б.Купрейченко. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – С. 139 – 166.

10. Китов А. И. Экономическая психология / А. И. Китов. - М. : Экономика, 1987. - 303 с.

11. Культурология: Учебник / Ю.Н. Солонин, М.С. Каган / Под ред. Ю.Н. Солонина, М.С. Кагана. — М.: Высшее образование, 2005. — 566 с.

12. Москаленко В.В. Особливості дослідження соціалізації особистості в інтерсуб'єктній парадигмі / В.В.Москаленко // Соціальна психологія. – 2009. - № 5. – С. 5 – 16.

13. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія/ В.В. Москаленко. – К.: Фенікс, 2013. – 540 с.

14. Нартова-Бочавер С.К. Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии / С.К.Нартова-Бочавер. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.

15. Пайпс Р. Собственность и свобода / Пайпс Р.Пайпс. - М.: Московская школа политических исследований, 2008. – 411 с.

16. Осорина М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В.Осорина. – СПб.: Питер, 2008. – 304 с.
17. Проблемы экономической психологии. Том 2 /Отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 644 с.
18. Уэбли П. Понимание детьми экономических явлений / П. Уэбли // Проблемы экономической психологии / отв. ред. А. Л. Журавлев, А. Б. Купрейченко. – М. : ИП РАН, 2005. - Т.2. - С. 146–177.
19. Фенько А.Б. Дети и деньги: особенности экономической социализации / А.Б.Фенько // Вопросы психологии. - 2000. - № 2. - С. 94-101.
20. Фернам А. Деньги. Психология денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 352 с.
21. Хайек Ф.А. Частные деньги / Ф.А.Хайек. – М. : Институт национальной модели экономики, 1996.

Н.Н.Дембицкая. Особенности познания личной собственности младшими школьниками. В статье анализируются особенности познания младшими школьниками экономических ценностей в системе личной собственности. Анализируются основные тенденции усложнения социально-экономического пространства младшего школьника.

Ключевые слова: экономическая культура личности, социальные нормы, личность младшего школьника, социально-психологическое пространство, социальное познание, личная собственность.

N.Dembytska. Peculiarities of cognitions of personal property by primary school children. This article analyzes the peculiarities of economic values cognition in the personal property by primary school children. Analyzes the major trends of complication of primary school children' socio-economic space.

Key words: economic culture of personality, social norms, personality of the primary school pupil, social-psychological space, social cognition, personal property.

Довідка про автора:

Дембицька Наталія Миколаївна,
кандидат психологічних наук,
провідний науковий співробітник
лабораторії соціальної психології
Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України,
старший науковий співробітник.
Адреса: вул. Паньківська, б.2, кімн. 21, м. Київ, 01033.
Тел.: 067-246-25-00.